Budowa nawierzchni przy ul. Igielnej mogła być podyktowana względami natury gospodarczej, a ściślej rodzajem rzemiosła uprawianego przez mieszkańców. Należy bowiem przypomnieć, że w oparciu o świadectwa archeologiczne w wyróżnionej przez nas fazie II.B powstały pracownie rogowiarskie, a z liczby odkrytych półwytworów i odpadów można domyślać się, że produkcja osiągnęła w tym okresie znaczącą skalę (por. rozdziały VI.3 i VI.4).

Pomosty omówionego typu są niemalże dokładnym odwzorowaniem sposobu konstruowania nawierzchni ulic średniowiecznego miasta. Znane były od czasów przedlokacyjnych i stosowane we Wrocławiu późnośredniowiecznym[29].

Przemysław Guszpit
Andrzej Wiśniewski

2. PRZEMIANY ARCHITEKTONICZNE ZABUDOWY POSESJI I JEJ SĄSIEDZTWA W XIII-XX W.

Posesja Rynek 50 - Igielna 18, położona w północnej pierzei placu rynkowego, zajmuje pas terenu o szerokości 7,7 m i rozciąga się na całą głębokość bloku zabudowy, przechodząc na stronę tylnej ul. Igielnej (ryc. 178, 179, 180). W średniowieczu należała wraz z całą pierzeją północną do jednego z czterech kwartałów administracyjnych Starego Miasta zwanego Kwartałem Rzeźników albo Odrzańskim[30].

Pytanie o czas wytyczenia Rynku, bloków i działek budowlanych nadal jest przedmiotem sporów związanych z niejasną kwestią chronologii i zasięgu terytorialnego trzech lokacji Wrocławia. Na podstawie źródeł pisanych można powiedzieć, że najwcześniej miało to miejsce w ramach lokacji podjętej przez Henryka Brodatego w latach 1211-1238, a najpóźniej w 1241 r., w trakcie drugiej lokacji Bolesława Rogatki[31]. Badania przeprowadzone na posesji Rynek 50 - Igielna 18 również tej kwestii nie wyjaśniły. Mniej kontrowersji budzi natomiast sprawa regularnego rozmierzenia tego obszaru w oparciu o modularną działkę budowlaną o wymiarach 60 × 120 stóp paryskich, czyli 18,6 × 37,2 m (1 stopa = 0,313 m). W północnym bloku przyrynkowym mieściło się ich 20 i umieszczone były w dwóch szeregach, liczących po 10 działek od strony Rynku, 6 od Igielnej i po 2 działki boczne z frontem przy ul. Odrzańskiej i Kuźniczej[32].

Rozpad działek przyrynkowych na połówkowe i mniejsze rozpoczął się wkrótce po lokacji miasta i doprowadził do powstania przy Rynku 60 parcel[33] z pierwotnej liczby 36. Najszybciej proces ten przebiegał w pierzejach zachodniej i południowej Rynku, stanowiących też najbardziej atrakcyjne tereny budowlane, ze względu na przynależność do elitarnego Kwartału Kupców. W pierzei zachodniej praktycznie zakończył się on w 1. połowie XIV w., przy czym w ostatniej fazie nastąpił zwrot polegający na wtórnym łączeniu uprzednio rozdrobnionych działek. W interesującej nas pierzei północnej dzielenie posesji miało przebieg wolniejszy i doprowadziło do znacznego zróżnicowania szerokości frontów parcel, co zapewne miało pierwotną przyczynę w stopniu zamożności właścicieli. Równolegle, we wszystkich blokach przyrynkowych, toczył się proces scalania, polegający na aneksji przez posesjonatów domów przyfrontowych działek tylnych, położonych przy ulicach Kiełbaśniczej (*Herrenstrasse* – Pańska), Ofiar Oświęcimskich (*Junkerstarsse*) i Igielnej. Niewątpliwie przybrał on na sile, gdy z powodu otoczenia Rynku zwartym pierścieniem zabudowy nie pozostawiono już wolnego miejsca na wjazdy na zaplecze działek poprzez ich fronty. Na podstawie badań przeprowadzonych w interesującej nas posesji i sąsiednich, spisu podatkowego z 1564 r. zwanego Rejestrem Karowym[34] oraz analizy planów archiwalnych kamienic Rynek 50 i Igielna 18[35] można powiedzieć, że rozpad pierwotnej pełnokuryjnej działki przyrynkowej na dwie, o obecnych adresach Rynek 50 i 51, dokonał się w 2. połowie XIV w. i manifestował się pojawieniem

[29] Kaźmierczyk 1970, s. 60-63; Buśko 1997a, 1999c; Mruczek 2000; Piekalski, 1999, s. 151; w druku.

[30] Była to jedna z czterech i zapewne najbardziej prestiżowa dzielnica Starego Miasta. Podział na kwartały, dokonany ze względów administracyjnych, obowiazywał w okresie XIII-XVIII w. Zob. Goliński 1995, s. 31.

[31] Sprawę kolejnych lokacji Wrocławia najobszerniej przedstawiła Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 100-110 i 124-127, tam dokładne omówienie źródeł i literatury.

[32] Ustalenia teoretyczne w tej kwestii Pudełki 1964a, s. 125, w pełni zostały potwierdzone przez badania architektoniczne kamienic średniowiecznych zob. Chorowska, Lasota 1995a.

[33] Taką ich liczbę podaje Bartłomiej Stenus w opisie Wrocławia z roku 1512, zob. Stein 1995, s. 20.

[34] A.M.Wr., sygn. K.85.

[35] ABMW, sygn. teczka 3742 i 2742.

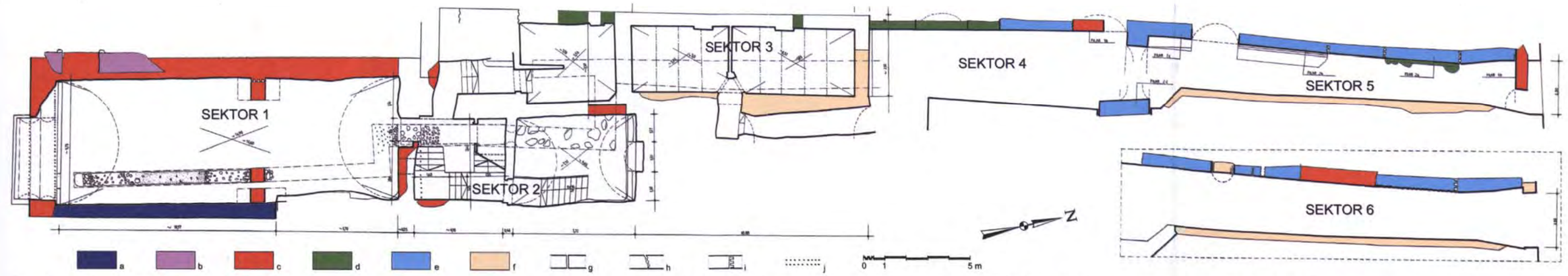

Ryc. 178. Wrocław. Rynek 50 - Igielna 18. Zabudowa posesji na poziomie piwnic z rozwarstwieniem chronologicznym murów. Legenda: a – 2. połowa XIII w., b – 1. połowa XIV w., c – XIV-XV w., d – 2.-3. ćwierć XVI w., e – XVII-XVIII w., f – XIX-XX w., g - styk murów, h - mur zerwany, i – strzępia, j – mur rekonstruowany. Oprac. M. Chorowska

Abb. 178. Breslau. Ring 50 - Nadlergasse 18. Grundstücksbebauung. Chronologische Entwicklung des Kellers: a – 2. Hälfte des 13. Jhs., b – 1. Hälfte des 14. Jhs., c – 14.-15. Jh., d – 2.-3. Viertel des 16. Jh., e – 17.-18. Jh., f – 19.-20 Jh., g – Mauerberührung, h – abgerißene Mauer, i – Mauerzahnung, j – rekonstruierte Mauer. Bearb. von M. Chorowska

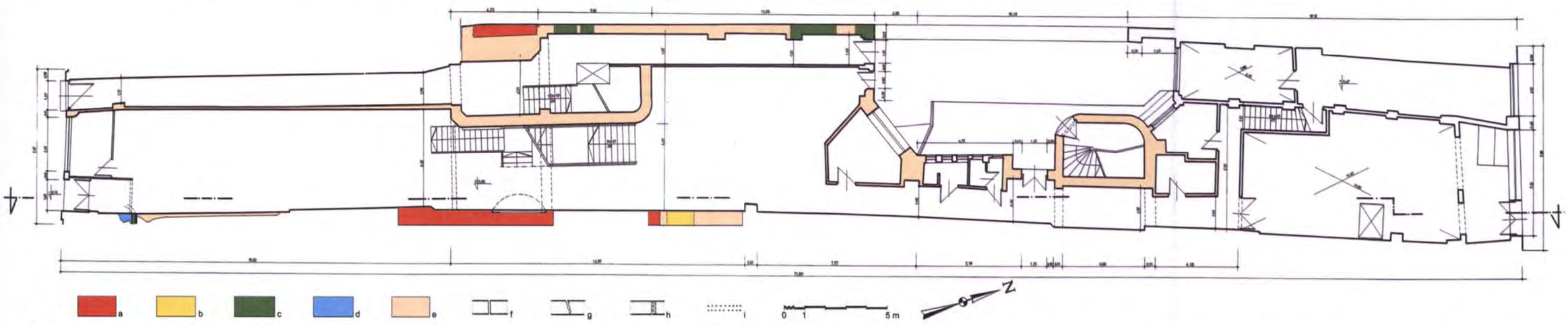

Ryc. 179. Wrocław. Rynek 50 - Igielna 18. Zabudowa posesji na poziomie parteru z rozwarstwieniem chronologicznym murów. Legenda: a – XIV-XV w., b – 3. tercja XV – 1. ćwierć XVI w., c – 2.-3. ćwierć XVI w., d – XVII-XVIII w., e – XIX-XX w., f – styk murów, g – mur zerwany, h – strzępia, i – mur rekonstruowany. Oprac. M. Chorowska

Abb. 179. Breslau. Ring 50 - Nadlergasse 18. Grundstücksbebauung. Chronologische Entwicklung des Erdgeschoßes: a – 14.-15 Jh., b – 3. Drittel des 15 - 1. Viertel des 16. Jhs., c – 2.-3. Viertel 16. Jh., d – 17.-18. Jh., e – 19.-20. Jh., f – Mauerberührung, g – abgerißene Mauer, h – Mauerzahnung, i – rekonstruierte Mauer. Bearb. von M. Chorowska

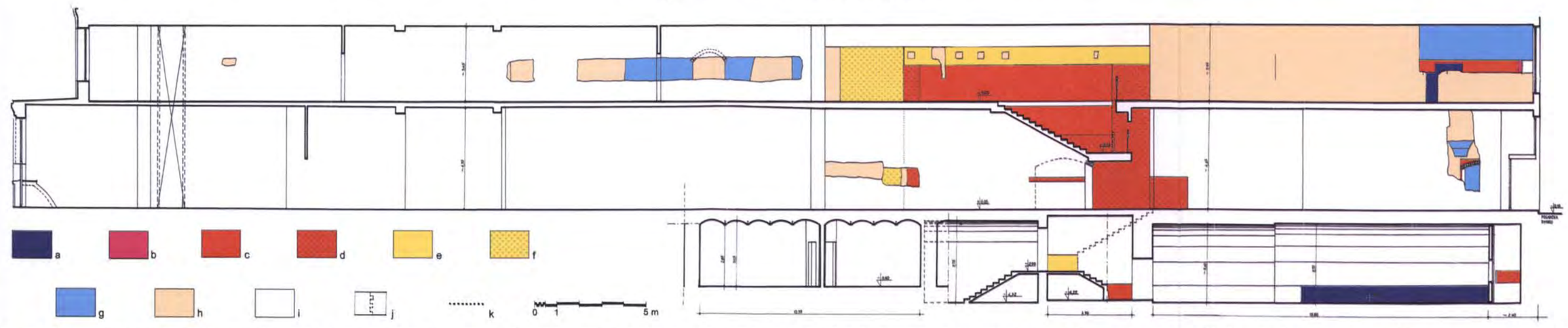

Ryc. 180. Wrocław. Rynek 50 - Igielna 18. Przekrój przez zabudowę posesji z widokiem na wschodnią ścianę sąsiedzką. Legenda: a – lico muru z 2. połowy XIII w., b – lico muru z końca XIII - 1. połowy XIV w., c – lico muru z XIV-XV w., d – skute lico muru z XIV-XV w., e – lico muru z 3. tercji XV - 1. ćwierci XVI w., f – skute lico muru z 3. tercji XV - 1. ćwierci XVI w., g – lico muru z XVII-XVIII w., h – lico muru z XIX-XX ., i – tynk, j – skute strzępia, k – przebieg muru rekonstruowanego. Oprac. M. Chorowska

Abb. 180. Breslau. Ring 50 – Nadlergasse 18. Durchschnitt der Grundstücksbebauung. Ansicht auf Ostwand des Nachbarngrundstücks: a – Mauerflucht aus 2. Hälfte des 13. Jhs., b – Mauerflucht aus Ende des 13. - 1. Hälfte des 14. Jhs., c – Mauerflucht aus 14.-15. Jhs., d – abgerißene Mauerflucht aus 14.-15 Jhs., e – Mauerflucht aus 3. Drittel des 15 Jhs., f – abgerißene Mauerflucht aus 3. Drittel des 15. - 1. Viertel des 16 Jhs., g – Mauerflucht aus 17.-18 Jh., h – Mauerflucht aus 19.-20. Jhs., i – Putz, j – abgerißene Mauerzahnung, k – rekonstruierte Mauerlauf. Bearb. von M. Chorowska

frontowej zabudowy murowanej na obydwu tych posesjach. Połączenie z odpowiednią parcelą przy ul. Igielnej przypuszczalnie nastąpiło w zbliżonym czasie, a być może nawet poprzedziło podział podłużny, w wyniku którego wyłoniły się posesje przy ul. Igielnej 17 i 18.

XIII WIEK

Wprawdzie najstarsze mieszczańskie kamienice pojawiły się we Wrocławiu już około połowy XIII w., jednak większy ruch budowlany przypadł zapewne na lata 70. tego stulecia, zainicjowany apelem księcia Henryka IV wzywającym do stawiania domów z materiałów trwałych[36]. Na działkach przy Rynku natrafiono dotychczas na relikty murów co najmniej 20 założeń z XIII w.[37], z których 5 znajduje się w jego północnej pierzei. Spośród tych ostatnich aż trzy wyróżniały się frontem zajmującym całą szerokość lokacyjnej kurii. Z terenu działek przy ul. Igielnej nie znamy żadnego domu murowanego z XIII w. Odsłonięto tam natomiast budynki wzniesione z drewna i gliny w konstrukcji szkieletowej.

Murowane kamienice przy Rynku miały po 3 niezbyt wysokie kondygnacje oraz dach ustawiony kalenicą lub szczytem do tego placu. Przyziemia kamienic już w momencie budowy były w różnym stopniu pogrążone w ziemi. Pod koniec XIII w., na skutek ciągłego podwyższania się poziomu terenu przy Rynku, zagłębienie dolnych kondygnacji zwiększyło się do około 2/3 ich wysokości[38]. Ten etap funkcjonowania domów wiązał się z wprowadzeniem specjalnych konstrukcji, nazwanych przez odkrywców przedprożami, ułatwiających komunikację między placem rynkowym a I i II kondygnacją budynków[39].

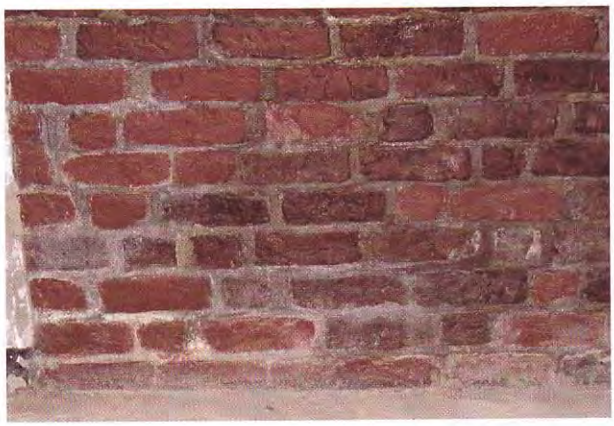

Ryc. 181. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. Piwnica frontowa, ściana wschodnia. Wątek dwuwozówkowy w licu zewnętrznym budynku sąsiedniego Rynek 48/49 z XIII w. Fot. P. Guszpit
Abb. 181. Breslau, Ring 50 - Nadlergasse 18. Vorderkeller, Ostwand. Märkischer Verband in der äußeren Mauerflucht des Nachbarhauses Ring 48/49 aus dem 13. Jh. Foto von P. Guszpit

Posesja przyrynkowa nr 50/51

Na terenie interesującej nas posesji nie stwierdzono pozostałości budynku murowanego z XIII w. W najbliższym jej sąsiedztwie stały natomiast dwa takie domy, szerokofrontowe o zbliżonej głębokości 11-12 m. Relikty budynku położonego po stronie wschodniej znajdują się w murach dwóch obecnych kamienic Rynek 49 i 48[40]. Jego ściana boczna stanowi przyfrontową część wschodniej granicy posesji Rynek 50, dlatego podczas obecnych badań szczególne zainteresowanie wzbudził ten właśnie odcinek muru.

Kamienica Rynek nr 48/49

Na poziomie piwnic widoczny był fragment starannie wyspoinowanego, ceglanego lica o układzie dwuwozówkowym[41] (ryc. 181). Ten wątek, charakterystyczny dla ceglanej architektury Wrocławia z XIII w.[42], występował do wysokości 5 rzędów cegieł. Powyżej był zasłonięty spływem sklepienia kolebkowego piwnicy domu Rynek 50 z XIV w. Pełna długość ściany bocznej kamienicy z XIII w., mierzona do jej północno-zachodniego narożnika wynosiła 11,6 m[43].

---

[36] Chorowska 1994, s. 5.

[37] Liczbę tę należy powiększyć o budynki, po których nie pozostał ślad na terenie posesji, a domyślamy się ich obecności na podstawie odsłoniętych w trakcie badań architektonicznych reliktów przedprożу.

[38] Chorowska 1994, s. 27-30; Chorowska, Lasota 1997, s. 280-290.

[39] Konstrukcje te, wysunięte w Rynek na około 4-5 m, stanowiły coś w rodzaju platform, umożliwiających bezpośredni dostęp do II kondygnacji budynków, podczas gdy pod nimi znajdowały się wejścia do dawnych przyziemi. Konstrukcja drewnianych platform opierała się na murowanych ścianach bocznych, dostawionych do fasad kamienic oraz wyarkadowanej ścianie frontowej. Przetrwały one do ok. poł. XIV w. Zob. Chorowska, Lasota 1997, s. 287-288; Buśko 1999a, s. 109; Bresch, Buśko, Lasota 2001; 2001a.

[40] Lasota, Chorowska, Kudła 1984; Burnita, Chorowska, Lasota 1993; Chorowska 1994, s. 22-23 i 27.

[41] Wymiary cegieł wynosiły: wys. 70-80 mm., szer. 105-125 mm, dług. 250-280 mm, z przewagą 260-270 mm. Do budowy muru sporadycznie użyto także cegieł sklepiennych o wys. 60 mm. Spoina była ukształtowana jako trójkątna w przekroju. Użyta zaprawa, barwy beżowoszarej, składa się z piasku i wapna o granulacji od pyłu do grudek.

[42] Cegły stosowane we Wrocławiu w XIII w. były na ogół dość płaskie i długie, koloru cynobrowego, o charakterystycznej „pomarszczonej" powierzchni. Oprócz cegieł niskich, tj. o wys. 70-80 mm stosowano także, choć rzadziej, cegły wysokie na 80-95 mm, co wskazuje, że ówcześnie na terenie miasta pracowało równocześnie wielu ich wytwórców. Ujednolicenie wymiarów cegieł na: wys. 85-100, szer. 115-135, dług. 250-280 mm nastąpiło dopiero w XIV w. Zob. Chorowska 1994, s. 50.

[43] Obecnie narożnik ten jest zatynkowany. Był natomiast widoczny podczas oględzin piwnicy dokonanych w 1985 r., w trakcie remontu poprzedzającego adaptację na salon sprzedaży Mody Polskiej, Lasota, Chorowska, Kudła 1984.

Ryc. 182. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. I piętro, ściana wschodnia. Element zwieńczenia budynku Rynek 48/49 z XIII w. Fot. P. Guszpit
Abb. 182. Breslau, Ring 50 - Nadlergasse 18. I. Stockwerk, Ostwand. Element der Mauerkrone des Hauses Ring 48/49 aus dem 13. Jh. Foto von P. Guszpit

Ryc. 183. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. I piętro, ściana wschodnia. Element zwieńczenia budynku Rynek 48/49 z XIII w. – zbliżenie. Fot. P. Guszpit
Abb. 183. Breslau. Ring 50 - Nadlergasse 18. I. Stockwerk, Ostwand. Element der Mauerkrone des Hauses Ring 48/49 aus dem 13. Jh. – Nahaufnahme. Foto von P. Guszpit

Poszukiwania wyższych partii muru o podobnym licu, przeprowadzone na poziomie parteru, nie dały rezultatu z powodu licznych przemurowań nowożytnych, zwłaszcza cegłą maszynową. Dopiero na poziomie obecnego I piętra kamienicy Rynek 50 stwierdzono krótki odcinek muru, który należał do partii szczytowych domu z XIII w. Odcinek ten o długości 1,1 m tworzył tarczę obustronnie zakończoną pionowymi krawędziami (ryc. 182). Jej wysokość wynosiła 0,40 m, tj. 4 warstwy cegieł, przy czym co najmniej jedną górną warstwę (piątą i ewentualnie wyższe) rozebrano. Lewa krawędź przechodziła w odcinek poziomy, zachowany na długości 0,40 m. Wymiary cegieł: 80-95 × 120-140 × 250-280 mm, ich układ był nieregularny, spoiny staranne, trójkątne w przekroju. Kształt spoin zachował się najlepiej na płaszczyznach bocznych tarczy, wchodzących w głąb ściany granicznej co najmniej na 0,40 m (ryc. 183).

Ze względu na usytuowanie tarczy około 10,6 m powyżej dolnych reliktów muru z XIII w. należy sądzić, że stanowiła ona element zwieńczenia kamienicy z XIII w[44]. W grę wchodzą trzy możliwości, o różnym stopniu prawdopodobieństwa: 1 – górny ząb szczytu uskokowego, 2 – słupek międzyokienny w szczycie trójkątnym, 3 – tarcza krenelażu. Pierwszą należy odrzucić, ze względu na asymetrię (przesunięcie z osi budynku o 1,75 m) oraz zbyt niskie położenie w stosunku do reliktów budynku z XIII w., odkrytych w kamienicy Rynek 48. Jako słupek międzyokienny tarcza wyznaczałaby miejsce dwóch spośród trzech strychowych otworów okiennych, o minimalnej szerokości 0,40 m. Problem stanowi jednak brak węgarów lub rozglifienia, które występują we wszystkich dotąd poznanych otworach okiennych z XIII w[45]. Odsłonięty element wpisuje się idealnie w geometrię budynku jako krenelaż. Na długości bocznej ściany równej 11,6 m zmieściłoby się 7 tarcz oddzielonych strzelnicami po 0,65 m, natomiast w dłuższych ścianach fasadowej i tylnej po 11 (ryc. 184). Odkrycie to rzuca światło na zagadnienie obronności najstarszych mieszczańskich kamienic, sygnalizowane w dokumencie rady miejskiej z 1290 r., nakazujacym aby w związku ze spodziewanym najazdem tatarskim *(...) wszelki gość (kolonista) miał w swym domu kuszę, łuk i kamienie na wierzchu domu swego (...)*[46].

Kolejnym etapem było obmurowanie opisywanej tarczy w związku z podwyższeniem najstarszej kamienicy. Pas obmurowania zachował się na dług. 4,5 m i wys. 0,60 m. Biorąc pod uwagę identyczny format cegieł, jak w murze z XIII w. na poziomie piwnicy oraz ich układ charakteryzujący się przewagą wozówek uważam, że obmurowanie mogło nastąpić stosunkowo wcześnie, być może jeszcze w tym samym stuleciu. Na podstawie badań przeprowadzonych w kamienicy Rynek 48 wiadomo, że na przestrzeni XIII w. doszło do podziału domu szerokofrontowego na dwie własności i samodzielny rozwój jednej z nich – Rynek 48 w głąb posesji[47]. Być może ten właśnie moment był okazją do podwyższenia pozostałej części kamienicy tj. Rynku 49, o dodatkową kondygnację.

Posesja przy ul. Igielnej (obecnie nr 17 i 18)

Brak reliktów murowanych z tego okresu rekompensują znaleziska przybliżajace nam funkcjonowanie strefy gospodarczej, sanitarnej i komunikacyjnej posesji, od tych najstarszych w postaci jam po kołkach ogrodzenia, po kanał ściekowy z około połowy XIII w., warstwy mierzwy, podsypy oraz pomost drewniany i kloakę z 2. połowy XIII w. (por. rozdział VI.1).

[44] W trakcie cytowanych w przypisie 40 badań przeprowadzonych we wnętrzu kamienicy z XIII w. (Burnita, Chorowska, Lasota 1993) odsłonięto relikty jej murów na ścianach granicznych kamienicy Rynek 48. Wynika z nich, że poziom zawieszenia stropu nad przyziemiem znajdował się na wys. 2,2 m poniżej obecnego progu kamienicy, a mury III kondygnacji zachowane były do poziomu 3,6 m powyżej tego progu. Poziomy odcinek przy odsłoniętej tarczy znajdował się na poziomie 6,3 m.

[45] Chorowska 1994, s. 55-56.

[46] Korn 1870, s. 49, Anghang 1.

[47] Lasota, Chorowska, Kudła 1984; Burnita, Chorowska, Lasota 1993; Chorowska 1994, s. 22-23 i 27.

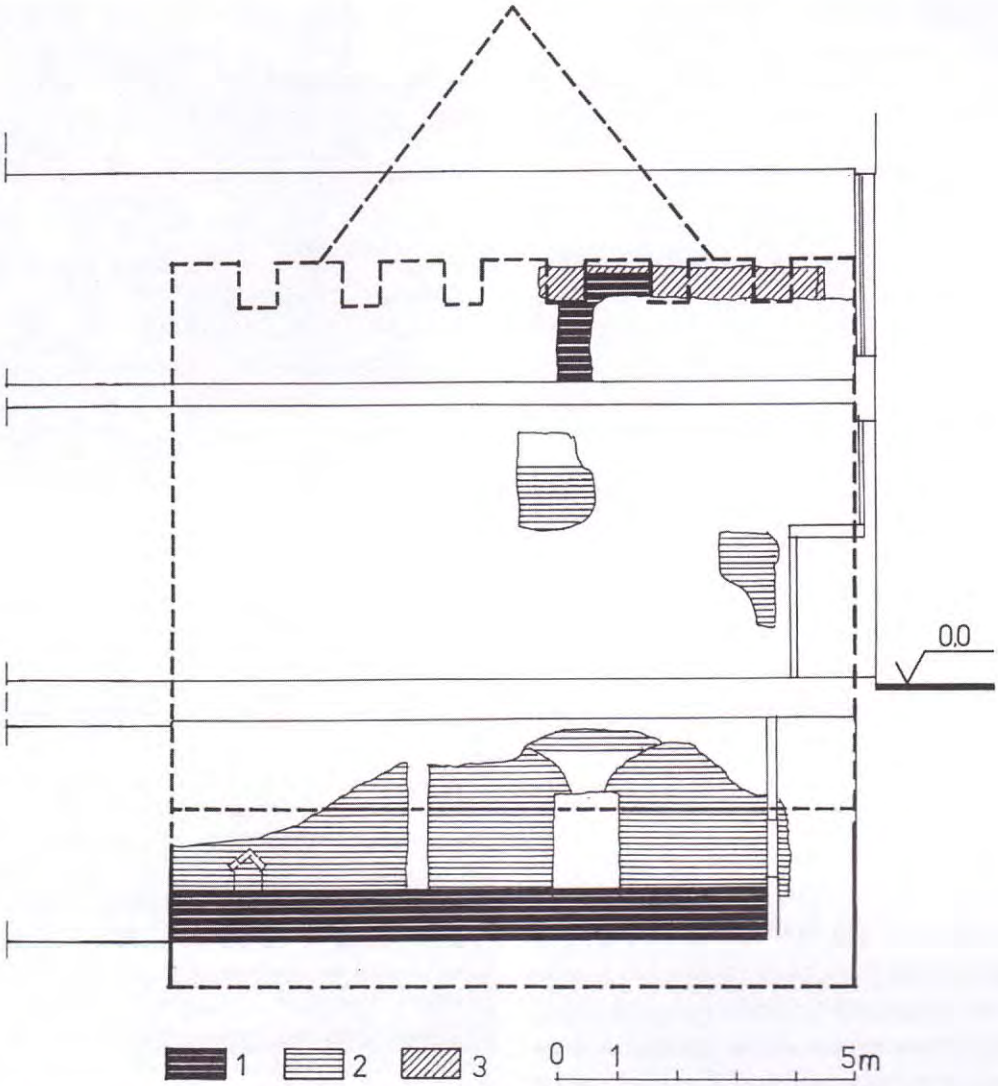

Ryc. 184. Wrocław, Rynek 48-49. Rekonstrukcja ściany bocznej domu z XIII w. z krenelażem: 1 – mur z XIII w. odsłonięty we wnętrzu kamienicy Rynek 50, 2 – mur z XIII w. odsłonięty we wnętrzu kamienicy Rynek 49, 3 – zamurowanie krenelażu z XIII-XIV w. Oprac. M. Chorowska
Abb. 184. Breslau, Ring 48-49. Rekonstruktion der Seitenwand des Hauses aus dem 13. Jh. mit einer Zinne: 1 – Mauer aus dem 13. Jh., im Inneren des Bürgerhauses Ring 50 freigelegt, 2 – Mauer aus dem 13. Jh., im Inneren des Bürgerhauses Ring 49 freigelegt, 3 – vermauerte Zinne aus dem 13.-14. Jh. Bearb. von M. Chorowska

PIERWSZA POŁOWA XIV WIEKU

Posesja przyrynkowa nr 50/51

Interesująca nas posesja przy Rynku zajmowała w tym czasie nadal całą szerokość pierwotnej kurii. Na linii obecnego muru granicznego między budynkami nr 50 i 51 stwierdzono fragment ceglanej ściany z przejściem, starszy od domów wybudowanych po połowie XIV w. Zarejestrowano go podczas badań przeprowadzonych w piwnicy kamienicy Rynek 51[48]. Tworzył odcinek jej ściany wschodniej, na dług. od frontu do węzła komunikacyjnego w środkowej części kamienicy. Wykonano go z cegły palcówki w dobrze wyspoinowanym wątku jednowozówkowym. Szerokość przejścia w świetle ceglanych ościeży wynosiła 1,7 m. Umieszczone było tuż przy froncie posesji. Odcinkowy łęk nadproża wspierał się na dwóch kamiennych ciosach, wysuniętych z muru na 0,25 m. Jego położenie, obecnie w piwnicy, wskazuje na odmienne od dzisiejszych stosunki wysokościowe panujące przy Rynku w okresie funkcjonowania otworu. Został on zamurowany jeszcze w średniowieczu, najpewniej po rozpadzie omawianej parceli i wybudowaniu sąsiedniej kamienicy Rynek 51[49]. Biorąc pod uwagę znaczne obniżenie terenu, stwierdzone w trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w wykopach pod przyłącza budynków północnej pierzei Rynku przed frontem domu nr 51, można zaryzykować twierdzenie, że starszy budynek stał po stronie kamienicy nr 50. Sąsiadująca z nim przyfrontowa część działki, zapewne wolna od zabudowy murowanej, mogła mieścić zagłębione wejście lub wjazd na podwórze.

[48] Lasota, Chorowska, Kudła 1984.

[49] W piwnicy kamienicy Rynek 50 pozostałości tego otworu nie są widoczne, ponieważ przesłania je spływ sklepienia kolebkowego.

Posesja przy ul. Igielnej

W badaniach nie natrafiono na relikty zabudowy murowanej z tego okresu. Rozpoznana archeologicznie strefa działki (środkowo-wschodnia) była w tym czasie nadal intensywnie użytkowana, choć na podwyższonym w stosunku do poprzednich poziomie na skutek kilkukrotnego podsypywania powierzchni terenu. Nad zasypanym drewnianym pomostem powstała piwniczka-chłodnia. W początkach XIV w. nadal funkcjonowała kloaka, a po sąsiedzku jakaś bliżej nieokreślona budowla (por. Guszpit, Wiśniewski w niniejszym tomie). Usytuowanie piwniczki w miejscu, które później zostało przecięte granicą między posesjami Igielna 17 i 18, świadczy, że w omawianej fazie stanowiły one nadal jedną kurię. Lokalizacja latryny (na osi funkcjonujących tu w XIII w. traktów komunikacyjnych) zablokowała ewentualne przejście w stronę działki przyrynkowej, co może wskazywać, że stanowiły one nadal odrębne własności.

POSESJA RYNEK 50 - IGIELNA 18 W 2. POŁOWIE XIV-XV W.

Rozpad interesującej nas kurii przyrynkowej na dwie posesje nastąpił prawdopodobnie w 2. połowie XIV w., być może w związku z ożywieniem budowlanym, jakie nastąpiło po pożarze z 1363 r., kiedy to zaleceniem rady miejskiej *wszystkie drewniane domy istniejące jeszcze przy rynku, miano bezwarunkowo odbudowywać jako murowane*[50]. Przypuszczalnie zniknęły wtedy z północnej pierzei placu także ostatnie luki w zabudowie, nadając tej ostatniej charakter zwartej ściany. Mniej więcej w tym samym czasie, lub nawet wcześniej, mogło dojść do połączenia działek przyrynkowych z położonymi po stronie przeciwnej bloku, przy ul. Igielnej. Powstałe w ten sposób wąskie, lecz długie posesje miały zapewniony dojazd konny na zaplecze od strony ul. Igielnej, bez konieczności pozostawiania miejsca na wjazd w eksponowanej pierzei przyrynkowej. W obrębie interesującej nas posesji Rynek 50 - Igielna 18 stała w tym czasie dwutraktowa kamienica frontowa, połączoną z oficyną boczną, dom tylny z frontem przy ul. Igielnej oraz przynajmniej częściowo – mur kurtynowy na zachodniej granicy parceli.

Dwutraktowa kamienica przyrynkowa zajmowała mniej niż połowę pierwotnej działki. Jej wymiary w obrysie zewnętrznym wynosiły 7,7 × 18,3 m. Wymiary wewnętrzne pierwszego traktu osiągały: 5,86 × 9,0 m, a drugiego: 5,1-5,8 × 6,3 m. Dostawiono ją do bocznej ściany budynku Rynek 49 z XIII w. Sąsiadująca z nią od zachodu kamienica nr 51 wypełniła lukę między domami nr 52 z XIII w. i domem nr 50.

Ściany frontowa, tylna i międzytraktowa kamienicy nr 50 zostały rozebrane niemal do fundamentów podczas przebudowy na dom towarowy w 1904 r. Ze ścian frontowej i tylnej zachowały się w piwnicy fragmenty, pozwalające ocenić ich grubość na 1,2 i 1,0 m. Odkrywka wykonana na poziomie I piętra kamienicy, w strefie naroża SE wykazała, że znajduje się tam gładkie lico sąsiedniego budynku z reliktem wkutej ściany fasadowej. Grubość ściany międzytraktowej – 0,8 m, uzyskano przez pomiar jej kamiennej ławy fundamentowej, odsłoniętej w wykopie pod kanał wentylacyjny. Styk z murem z XIII w. stwierdzono w sondażu, założonym podczas badań w 1984 r.[51] Podobnie – fakt powiązania ścian międzytraktowej i bocznej (zachodniej) za pomocą kamiennych strzępi. W odkrywce założonej podczas obecnych badań na poziomie I piętra stwierdzono tam obecność strzępi ceglanych, wysuniętych z narożnika II traktu w stronę Rynku. Strzępia te w większości nie zostały wykorzystane i skuto je jeszcze przed połączeniem ścian.

Ryc. 185. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. I piętro, ściana zachodnia. Bruzda po stropie rozpiętym nad I piętrem traktu frontowego w kamienicy Rynek 50. Fot. P. Guszpit
Abb. 185. Breslau, Ring 50 - Nadlergasse 18. I. Stockwerk, Westwand. Mauerschlitz von einer Decke über dem I. Stockwerk des Vordertraktes im Bürgerhaus Ring 50. Foto von P. Guszpit

Wysokość murów kamienicy gotyckiej ograniczała się do dwóch kondygnacji nadziemnych, parteru i I piętra, co łącznie dało 6,85 m w części frontowej i około 8 m w części tylnej. Kształtu dachu nie znamy, najpewniej był on dwuspadowy, dość stromy, zwrócony szczytem do Rynku.

W ścianie zachodniej odsłonięto relikty zawieszenia stropu belkowego, który pierwotnie znajdował się nad I piętrem traktu frontowego (obecnie na wysokości 1,9 m powyżej posadzki I piętra kamienicy). Relikty te tworzą: bruzda (0,15 × 0,30 m, ryc. 185), w której spoczywały belki oraz odcisk murłaty o wys. 0,10 m. Bruzda ta przechodziła przez całą długość ściany, a rozstaw osi belek wynosił około 0,45 m. Dokonane jeszcze w średniowieczu zmiany w układzie wysokościowym kamienicy spowodowały zamurowanie bruzdy. Wprowadzono je po pożarze, którego ślady, w postaci okopcenia cegieł i przepalenia zaprawy na kolor różowy, były widoczne w pobliżu stropu.

[50] Korn 1870, nr 238.

[51] Wykonano go w trakcie adaptacji kamienicy na salon Mody Polskiej, zob. Chorowska, Lasota 1985.

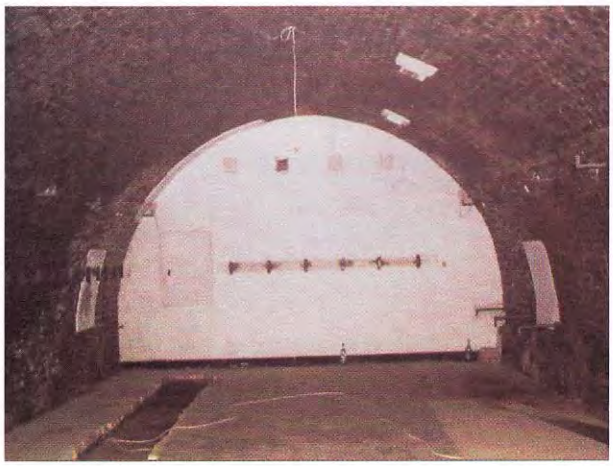

Ryc. 186. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. Piwnica. Widok na sklepienia kolebkowe w kamienicy Rynek 50. Fot. P. Guszpit
Abb. 186. Ring 50 - Nadlergasse 18. Kellerraum. Blick auf das Tonnengewölbe im Bürgerhaus Ring 50. Foto von P. Guszpit

Ryc. 187. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. Parter, ściana wschodnia. Relikty wnęk gotyckiej i renesansowej w oficynie wschodniej. Fot. P. Guszpit
Abb. 187. Breslau, Ring 50 - Nadlergasse 18. I. Erdgeschoß, Ostwand. Relikte einer gotischen und einer renaissancezeitlichen Nische im östlichen Hinterhaus. Foto von P. Guszpit

Trakt tylny na poziomie I piętra przesunięty był względem frontowego o co najmniej 1 m. Świadczy o tym kolizja położenia wnęki znajdującej się w ścianie zachodniej tylnego traktu z poziomem belek stropowych w trakcie frontowym. Parapet wnęki znajdował się 0,74 m poniżej wspomnianego stropu, a nasada łęku o 0,81 m powyżej stropu.

Ze średniowiecznych murów parteru przetrwał niewielki fragment ściany wschodniej, z wnęką o szer. 0,65 m, usytuowany w pobliżu fasady domu. Pozostałe partie ścian granicznych zostały dość mocno przelicowane cegłą maszynową.

Piwnicę traktu frontowego nakryto półkolistą kolebą z cegieł (ryc. 186). Sklepienie kolebkowe II traktu piwnicy (obecnie pokryte tynkiem) jest także ceglane. Obie koleby założono bezpośrednio nad ławami fundamentowymi ścian. W czasach nowożytnych piwnica wyłożona została drobnym brukiem (ryc. 176). Jego obecność stwierdzono w wykopie pod kanał wentylacyjny. Wyjście z piwnicy znajdowało się w tylnej ścianie II traktu, mniej więcej w połowie jej szerokości. Wschodnie ościeże otworu pokrywało się z ościeżem obecnego, w podłożu także występował bruk. Nieistniejący dziś węgar znajdował się w zewnętrznym licu ściany. Sondaż ujawnił jego negatyw, czytelny jako miejsce, gdzie nie ma bruku.

Ryc. 188. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. I piętro, ściana wschodnia. Styk dwóch oficyn wschodnich – gotyckiej i późnogotyckiej. Fot . P. Guszpit
Abb. 188. Breslau, Ring 50 - Nadlergasse 18. I. Stockwerk, Ostwand. Berührungslinie von zwei östlichen Hinterhäusern – des gotischen und des spätgotischen. Foto von P. Guszpit

Z pierwotnego wystroju gotyckich pomieszczeń kamienicy udało się zarejestrować jedynie ciemną warstwę malarską (grafit?, ciemna zieleń?), której pozostałości zachowały się do wys. 0,60 m poniżej poziomu stropu nad I piętrem traktu frontowego. Tak nikły stan zachowania wynika z wielokrotnych zmian dokonywanych w licu ścian, jak ścinanie odsadzek i przelicowywanie starszych murów.

Oficyna wschodnia powstała najpewniej razem z kamienicą frontową jako założenie jednodzielne w planie piwnic, parteru i I piętra, o wymiarach 4,5 × 8,8 m. Szerokość oficyny na poziomie piwnic określono na podstawie położenia reliktu jej ściany zachodniej. Stanowiła go ścianka z cegieł, grubości 0,45 m, będąca wypełnieniem arkady fundamentowej muru o konstrukcji filarowo-łękowej i przebiegu N-S[52].

W piwnicy oficyny znajdowało się sklepienie kolebkowe. Nad parterem i piętrem rozpięte były stropy belkowe, których poziom wyznaczyły kolejne odsadzki, zarejestrowane na ścianie wschodniej na wysokości 3,45 i 6,25 m[53] (ryc. 187). Na parterze odkryto w tej ścianie obszerną wnękę nakrytą łękiem odcinkowym. Jej szerokość wynosiła 2,65 m., nasada łęku znajdowała się na wysokości 1,9 m. W blendzie zachowało się ceglane lico o układzie jednowozówkowym i płaskich spoinach.

Ściana boczna (wschodnia) oficyny połączona była z południową za pośrednictwem strzępi, z których tylko nieliczne zostały wykorzystane, a reszta skuta. Brak solidnego związania doprowadził do pęknięcia i rozsunięcia się ściany wschodniej i narożnika.

Jeszcze w średniowieczu ściana boczna (wschodnia) oficyny została podwyższona co najmniej o 0,85 m i przedłużona o odcinek 3,3 m (ryc. 188). Rozbudowę wykonano z cegieł

[52] Ścianka ta miała opracowane jedynie lico wewnętrzne; od zewnątrz przylegała do surowej gliny.
[53] Powyżej obecnego poziomu na Rynku.

Ryc. 189. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. Poziom fundamentów, ściana północna. Gotycki filar z reliktem łęku, należący do fundamentu filarowo-łękowego domu przy Igielnej 18. Fot. P. Guszpit

Abb. 189. Breslau, Ring 50 - Nadlergasse 18. I. Fundamentenhorizont, Nordwand. Gotischer Pfeiler mit Überrest eines Bogens vom Pfeiler-Bogen-Fundaments des Bürgerhauses an der Nadlergasse 18. Foto von P. Guszpit

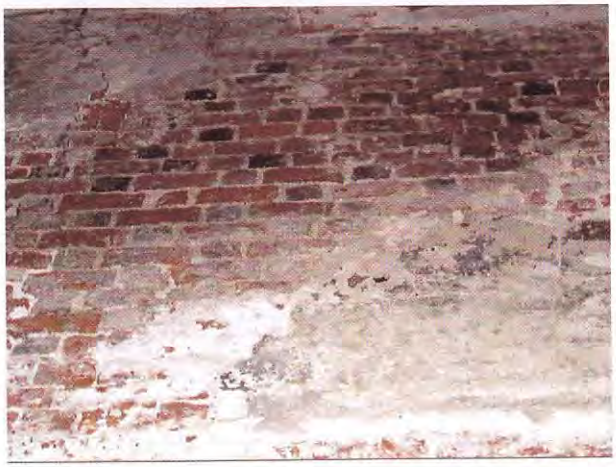

Ryc. 190. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. Parter, ściana zachodnia. Lico zewnętrzne sąsiedniego, gotyckiego budynku przy ul. Igielnej 17. Fot. P. Guszpit

Abb. 190. Breslau, Ring 50 - Nadlergasse 18. Erdgeschoß, Westwand. Mauerflucht des gotischen Nachbarhauses an der Nadlergasse 17. Foto von P. Guszpit

o formacie średniowiecznym, na mocno wiążącej zaprawie z piasku i wapna, barwy jasnobeżowej. Lico przedłużonej partii ściany zostało skute. W czasach nowożytnych w podwyższonej części ściany wykuto rząd gniazd dla osadzenia belek stropowych, na poziomie wyższym, w stosunku do średniowiecznej linii stropu nad I piętrem, o 0,80 m. Zamurowanie gniazd pochodzi z XIX/XX w.

Do reliktów domu tylnego przy ul. Igielnej można zaliczyć pojedynczy filar fundamentowy z nasadą łęku, tkwiący pod

Ryc. 191. Wrocław, Rynek 50 - Igielna 18. Cios piaskowcowy z datą wmurowany w klinkierową oblicówkę zachodniej ściany granicznej. Fot. P. Guszpit

Abb. 191. Breslau, Ring 50 - Nadlergasse 18. Sandsteinquader mit einem Datum, in die Klinkerverkleidung der westlichen Grenzwand eingemauert. Foto von P. Guszpit

ścianą frontową obecnej kamienicy w narożniku NW (ryc. 189) oraz fragment ceglanej ściany zachodniej (ryc. 190). Filar zbudowany był ze średniej wielkości eratyków, a pozostałości łęku z cegieł. Ściana, zachowana jedynie na poziomie parteru, na odcinku 3,4 m, była zerwana na obu krańcach. Starannie opracowane lico tworzyły cegły w wątku jednowozówkowym, z nieregularnie rozmieszczonymi zendrówkami, oraz spoiny płaskie. Brak jakichkolwiek reliktów zawieszenia sklepień (jak odsadzki, wsporniki, gniazda po belkach stropowych) stanowią przesłankę, by widzieć w niej element budynku z sąsiedniej posesji nr 17. Odsłonięte relikty architektoniczne są zbyt skromne, by podjąć próbę określenia rozmiarów domu tylnego z posesji nr 18. Z pewnością nie był on podpiwniczony. Poza tym, w pewnym oddaleniu od ulicy odsłonięto jeszcze jeden kamienny filar, usytuowany na granicy działek nr 17 i 18. Jak można sądzić należał on do partii fundamentowej muru kurtynowego, który rozgraniczył wyodrębnione w tym czasie wąskie posesje.

Wszystkie relikty murów należące do omawianej fazy wykonano na zaprawie barwy żółtobrązowej, sporządzonej z piasku i wapna o granulacji od pyłu do grud.

POSESJA RYNEK 50 - IGIELNA 18 W DOBIE RENESANSU (XVI W.)

Świadectwem działań budowlanych, podjętych na terenie omawianej posesji XVI w., jest piaskowcowy cios z datą 1581, obecnie wmurowany w klinkierową oblicówkę zewnętrznego lica oficyny zachodniej (ryc. 191). Przypuszczalnie cios ten pochodził z szesnastowiecznej fasady kamienicy, którą zmodernizowano w okresie baroku, a całkowicie rozebrano w 1903-1904 r., w trakcie budowy domu handlowego Hunert. Wtedy to prawdopodobnie trafił on do oblicowania oficyny.

W trakcie badań murów kamienicy frontowej Rynek 50 i domu tylnego zarejestrowano jedynie drobne zmiany z XVI w., jak

wprowadzenie wnęk w mury parteru (ryc. 187) i I piętra kamienicy[54] oraz pojedynczej stopy fundamentowej (filar 2a) pod konstrukcję ściany zachodniej domu przy Igielnej.

Większą inwestycję stanowiła budowa nowego muru kurtynowego wzdłuż zachodniej granicy działki. Mur wykonano z cegieł o formacie średniowiecznym związanych mocną, szarą zaprawą z dużą zawartością wapna o granulacji od pyłu do grud, piasku i czarnego kruszywa. Tego typu materiał stwierdzono na poziomie fundamentów (obecnie piwnic), parteru i punktowo – piętra, na długości 22,5 m, licząc od tylnej ściany kamienicy przyrynkowej 50. Być może, budowa muru wiązała się też z wzniesieniem oficyn, jednak gruntowne przekształcenia tej części parceli, w początkach XX w., uniemożliwiają odczytanie pierwotnego kształtu zabudowy.

W spisie podatkowym z 1564 r. jako właściciel, połączonych posesji Rynek - Igielna, figuruje Melcher Kesler, nienależący do elity patrycjuszowskiej miasta[55]. Płacił on czynsz za front przy Rynku o długości 12 łokci i tył przy Igielnej o długości 14 łokci[56]. Dom przy Igielnej został określony jako oficyna – *Hinterhaus*.

POSESJA RYNEK 50 - IGIELNA 18 W DOBIE BAROKU (XVII-XVIII W.)

Znany z ikonografii widok fasady kamienicy Rynek 50 świadczy o jej osiemnastowiecznej metryce[57] (ryc. 192a). Na bogatą kompozycję złożyły się: boniowany cokół, strefa pierwszego piętra podzielona pilastrami jońskimi, natomiast drugie i trzecie piętro pilastrami korynckimi. Smukły szczyt ujęty w ramy zbliźnionych pilastrów zwieńczony był tympanonem o przerwanym gzymsie. Fasada ta została wyburzona w 1903 r.

W XVIII w. pomieszczenie frontowe na parterze kamienicy, pełniące być może funkcję sieni, było sklepione kolebą z lunetami. W odkrywce wykonanej w ścianie wschodniej natrafiono na relikt tego sklepienia w postaci spływu dwóch lunet, zawieszony na wys. 2,38 m ponad obecną posadzką parteru. Sklepienie wykonano z cegieł o wys. 70-75 i szer. 140 mm, na drobnoziarnistej zaprawie wapiennej koloru białego.

W XVII-XVIII w. przy ul. Igielnej 18 powstała jednorodna oficyna tylna o wysokości 3 kondygnacji nadziemnych[58] i wymiarach (zewnętrznych) 9,85 × 9,95 m. Plan był dwutraktowy, podzielony na dwa pasma. W paśmie zachodnim parteru znajdował się przejazd, pasmo wschodnie było podzielone na dwa pomieszczenia. Przejazd był szerszy niż obecnie i miał około 4 m. Według rysunków archiwalnych zarówno przejazd, jak i pomieszczenia sąsiedniego pasma miały sklepienia kolebkowe z lunetami.

Część zachodnia pod przejazdem nie była podpiwniczona. Fundament ściany zachodniej tworzył system ceglanych filarów, posadowionych na kamienno-ceglanych stopach i spiętych ceglanymi łękami. Mury filarów powiązane zostały ze ściankami wypełniającymi przestrzeń między filarami za pośrednictwem strzępi. W wykopie archeologicznym, założonym pod przejazdem i podwórzem, odsłonięto 3 takie filary 2a, 2b i 2c, połączone dwoma łękami w ścianie zachodniej oraz filar 2d z nasadą łęku w ścianie wschodniej podwórza. Filary i odcinki ścian zbudowano z cegieł dwojakiego rodzaju: niskiej – o wys. 70-75 mm, dług. 250-270 mm, oraz wysokiej – rozbiórkowej, formatu średniowiecznego. W licu ścian zarejestrowano wątek, w którym występują na przemian warstwa główek i warstwa wozówek.

Ściana zachodnia na poziomie parteru, poza niewielkim odcinkiem średniowiecznym, związanym z sąsiednią kamienicą Igielna 17, także powstała w XVII-XVIII w. Zbudowano ją z cegieł o wymiarach: wys. 70-75 mm, dług. 250-270 mm, na drobnoziarnistej zaprawie barwy białej, sporządzonej z piasku, wapna i drobnego żwiru. Połać ściany po stronie północnej ma lico uszkodzone w wyniku przycięcia odsadzki. Po stronie południowej znajduje się zamurowana wnęka, o szerokości 1 m, nakryta łękiem odcinkowym.

Jak wynika z rysunków inwentaryzacyjnych z 1883 r.[59], tuż za oficyną, przy wschodniej granicy posesji znajdowało się piętrowe skrzydło boczne. Jego dług. wynosiła 13,5, szer. 5,6 m. Nad kondygnacją I piętra, o wys. 3,9 m, wznosił się stromy dach dwuspadowy z lukarną zwieńczoną odcinkowym naczółkiem z wolutami.

W ścianie wschodniej na poziomie I piętra odsłonięto relikty muru ceglanego, który stanowił tylną ścianę opisanego wyżej skrzydła. Wykonano go z cegieł o wymiarach: wys. 70-75, dług. 260-290 mm, na jasnobeżowej zaprawie z piasku i wapna o granulacji od pyłu do grudek. Występowały w nim dwie wnęki: pierwotna, o szer. 2,25 m, nakryta łękiem odcinkowym i wnęka wykuta w formie konchy.

W 1883 r. zlikwidowano dach dwuspadowy z lukarną, a budynek podwyższono o II piętro, nakryte dachem płaskim[60].

POSESJA RYNEK 50 - IGIELNA 18 W XX WIEKU

Na przełomie XIX i XX stulecia Rynek wrocławski przeobraził się w centrum wielkiego, ruchliwego miasta. Na fali komercjalizacji i walki konkurencyjnej o dodatkową przestrzeń przeznaczoną na handel,

[54] I tak na parterze, w ścianie wschodniej, w pobliżu frontu kamienicy zamurowano niewielką wnękę średniowieczną i w jej miejscu utworzono większą, nakrytą łękiem odcinkowym. Wysokość rozglifionego ościeża tej wnęki wynosiła 0,65, szer. blendy ok. 1,30 m. Nasada łęku znajdowała się na wys. 1,88 m powyżej obecnego poziomu parteru, wys. strzałki – na 2,03 m. Inna wnęka powstała w ścianie zachodniej traktu frontowego, na wysokości I piętra kamienicy. Jej szer. wynosi 2,2 m; przesklepienie w formie odcinkowej podwójnym łękiem. Wnękę zamurowano w XIX-XX w.

[55] Sytuacja działki Rynek 50 - Igielna 18 w okresie średniowiecza w świetle badań historycznych, w: Kompleksowe 1998.

[56] A.M.Wr., sygn. K.85.

[57] Stein 1931, tabl.XVII; Czerner 1976, s. 140.

[58] Podstawą do rekonstrukcji są wyniki badań architektonicznych i rysunki inwentaryzacyjne parteru, I i II piętra kamienicy z 1884 r. zob. ABMW teczka 3742.

[59] ABMW sygn. 2742.

[60] ABMW sygn. 2742.

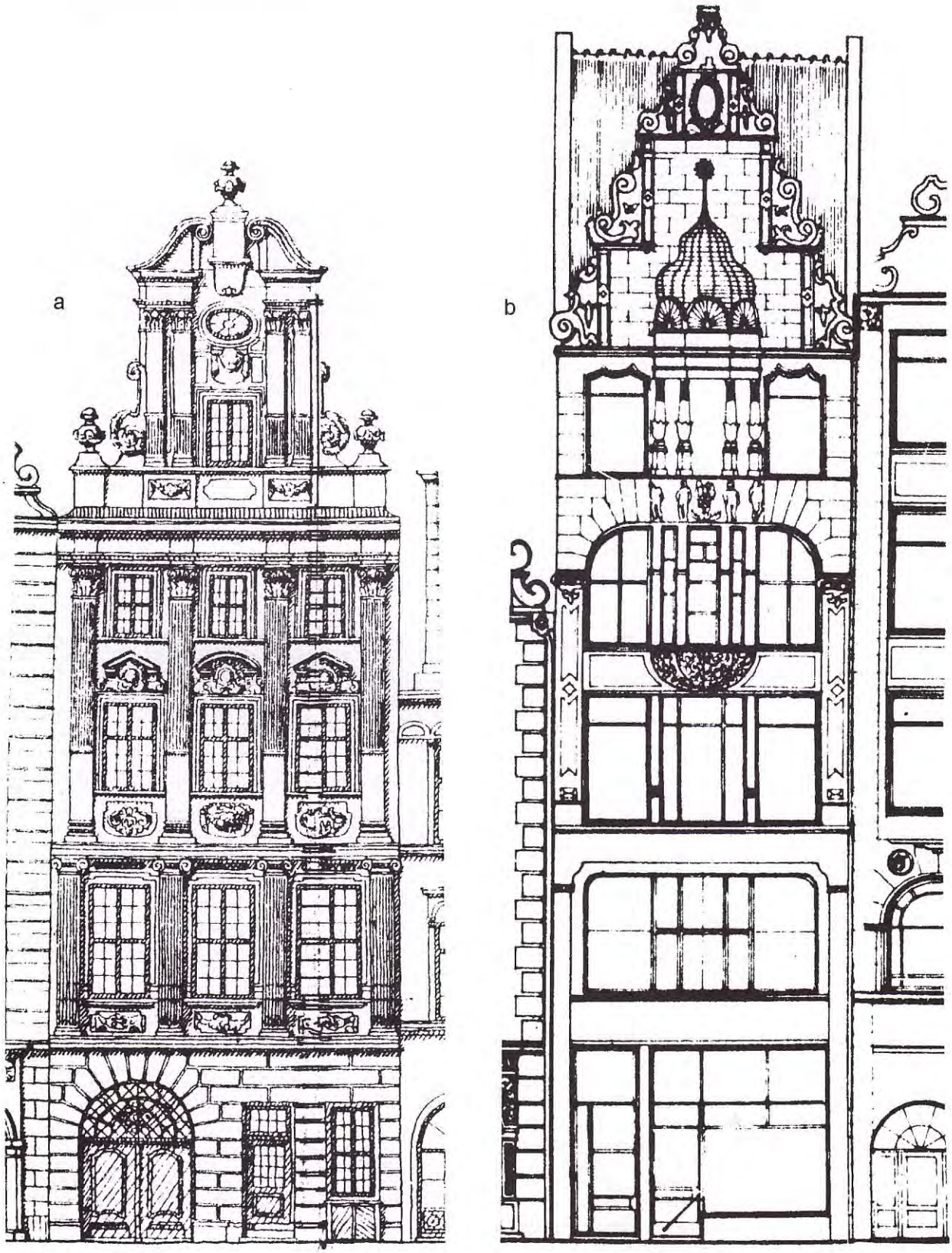

Ryc. 192. Wrocław, Rynek 50. a – fasada kamienicy w XVIII w., b – fasada domu handlowego z 1903-04 r. wg. R. Steina (1931)
Abb. 192. Breslau, Ring 50. a – Fassade des Hauses im 18. Jh., b – Fassade des Kaufhauses von 1903-04 nach R. Stein (1931)

Ryc. 193. Wrocław, Rynek 50. Fasada domu handlowego, stan z 1998 r. Fot. P. Guszpit
Abb. 193. Breslau, Ring 50. Fassade des Kaufhauses, Zustand im 1998. Foto von P. Guszpit

biura i produkcję, istotna część otaczającej go zabudowy mieszczańskiej, zwłaszcza wschodniej i południowej pierzei, została wyburzona i zastąpiona przez wielopiętrowe kamienice czynszowe oraz domy towarowe[61]. Jeden z nich powstał na połączonych posesjach Rynek 50 - Igielna 18. Był to wielofunkcyjny „Geschäftshaus Hunert", projektu spółki Schlesinger & Benedickt, wybudowany w 1903-1904 r. dla kupca Lothara Bergera[62]. Tworzyły go pięciokondygnacyjny budynek frontowy od strony Rynku i czterokondygnacyjny od strony ul. Igielnej, rozdzielone wewnętrznym dziedzińcem zapewniającym dostawy i doświetlenie klatek schodowych. W planie piwnic budynku frontowego zaadaptowano częściowo mury i sklepienia średniowiecznej kamienicy Rynek 50 i oficyny wschodniej. W planie wyższych kondygnacji – jedynie mury sąsiedzkie i to w znacznym stopniu wzmocnione i przelicowane, gdyż oparto na nich stalowe podciągi, zapewniające swobodną dyspozycję przestrzeni (bez podpór wewnętrznych), przeznaczonej dla firm handlowych, produkcyjnych i biur. Z osiemnastowiecznej oficyny tylnej przy Igielnej 18 pozostały jedynie zachodnia ściana graniczna i niewielki odcinek wschodniej.

W ramach generalnej przebudowy doszło też do wyburzenia barokowej fasady kamienicy Rynek 50. Na jej miejscu powstała nowa, z eklektyczną dekoracją kamienną o motywach historyzujących i secesyjnych (ryc. 192b, 193). Dwie dolne kondygnacje wypełniały olbrzymie tafle okien wystawowych, powyżej znajdował się centralny wykusz nakryty miedzianym daszkiem. Całość wieńczył szczyt o formach neorenesansowych. W generalnej dyspozycji fasady widać było silny wpływ sąsiedniej – Rynek 49, z 1903 r.[63] Obie wprowadzały ostry kontrast i zarazem dominantę w spokojną zabudowę północnej pierzei Rynku.

W 1904 r. pomieszczenia parteru w budynku przy Igielnej 18 zostały zaadaptowane na atelier fotograficzne, co ostatecznie ukształtowało tylną elewację domu handlowego[64].

Małgorzata Chorowska

3. PRACOWNIE ROGOWNICZE

W toku badań archeologicznych, prowadzonych na posesji Rynek 50 - Igielna 18 we Wrocławiu, odkryto blisko 400 kościanych odpadów produkcyjnych. Wszystkie znaleziono w obrębie dzisiejszej działki Igielna 18. Zdecydowaną większość spośród nich, bowiem ok. 320 zabytków, można wiązać z późnośredniowiecznymi pracowniami rogowniczymi, funkcjonującymi tam w 2. połowie XIII i w XIV w. Pozostałe kościane odpady produkcyjne dostały się do tutejszych nawarstwień wtórnie, przywleczone zapewne z innych, pobliskich posesji.

Prowadzone w przeszłości badania archeologiczne na sąsiednich działkach (Igielna 8, 14, północna i północno-zachodnia część Rynku) doprowadziły do odkrycia reliktów i śladów kilku funkcjonujących tam

[61] Kirschke, Kirschke 1999.

[62] Wyniki kwerendy archiwaliów urbanistyczno-budowlanych w: Kompleksowe 1998; ABMW, sygn. 2742.

[63] Projektu tego samego zespołu Schlesinger & Benedickt zob. Kirschke, Kirschke 1999, s.182.

[64] ABMW, sygn. T 2742.